

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA SINTAKTIK KONSTRUKSIYALARNING SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI: QIYOSIY-DISKURSIV TAHLIL

Qo‘ldosheva Maftuna Ro‘zi Davlat qizi

Oriental universiteti magistranti

Ingliz tili(lingvistika)

Rasulova Munajat Akmaljonovna

Oriental universiteti

G'arb tillar kafedrası

f.f.f.d. (PhD), dotsent v.b

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqola ingliz va o‘zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik va funksional xususiyatlarini qiyosiy-diskursiv yondashuv asosida tadqiq etishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda sintaktik konstruksiya faqat grammatik shakl sifatida emas, balki nutq jarayonida ma’no hosil qiluvchi, kommunikativ niyatni ifodalovchi va pragmatik vazifani bajaruvchi funksional birlik sifatida talqin qilinadi. IMRaD modeli asosida olib borilgan ilmiy izlanishlarda ingliz va o‘zbek tillarida bir xil sintaktik shakllarning turli semantik effektlar berishi, shuningdek, turli sintaktik vositalar orqali o‘xshash kommunikativ maqsadlarning ifodalanishi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari sintaktik ma’no faqat struktur bilan belgilanmasligini, balki kontekst, diskurs va pragmatik omillar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanishini ilmiy jihatdan asoslaydi hamda qiyosiy sintaksisda semantik-funksional yondashuvning ustuvorligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: qiyosiy sintaksis, semantik struktura, funksional sintaksis, diskurs, pragmatika, sintaktik ma’no, ingliz tili, o‘zbek tili.

Kirish.

Zamonaviy tilshunoslikda sintaksisni faqat struktur qoliplar majmui sifatida talqin qilish tobora o‘z ilmiy ahamiyatini yo‘qotib, uning o‘rnini sintaktik birliklarning semantik va funksional tabiatini ochib berishga qaratilgan yondashuvlar egallamoqda, bu esa qiyosiy sintaksis oldiga mutlaqo yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Ingliz va o‘zbek tillari o‘rtasidagi sintaktik farqlarni faqat so‘z tartibi yoki grammatik vositalar orqali izohlash til tizimlarida ma’no hosil bo‘lish mexanizmlarini to‘liq ochib bera olmaydi, chunki bir xil sintaktik konstruksiya turli nutqiy vaziyatlarda turlicha semantik yuklama kasb etishi mumkin. Ayniqsa, ingliz tilida sintaktik shakl orqali ifodalanadigan ma’no ko‘pincha pragmatik va diskursiv omillar bilan mustahkam bog‘langan bo‘lsa, o‘zbek tilida semantik urg‘u ko‘proq morfologik vositalar va kontekstual elementlar orqali yuzaga chiqadi. Mavjud qiyosiy tadqiqotlarda ushbu farqlar ko‘pincha fragmentar tarzda tilga olinib, sintaktik ma’noning shakllanish jarayoni izchil nazariy model asosida tahlil qilinmagan. Ayniqsa, sintaktik konstruksiyaning nutqdagi funksiyasi, uning kommunikativ niyatni amalga

oshirishdagi roli va diskurs doirasida qayta talqin qilinishi masalalari yetarli darajada yoritilmagan. Shu bois mazkur maqola ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik va funksional xususiyatlarini qiyosiy-diskursiv yondashuv asosida chuqur tahlil qilishni, sintaktik ma'noning hosil bo'lish mexanizmlarini ochib berishni hamda qiyosiy tilshunoslikda funksional sintaksisning nazariy imkoniyatlarini kengaytirishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar.

Ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik va funksional xususiyatlarini qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur muammo turli tilshunoslik maktablari doirasida parchalangan holda yoritilgan bo'lib, yaxlit nazariy yondashuv yetarli darajada shakllanmagan. Struktur sintaksis doirasidagi tadqiqotlar sintaktik konstruksiyalarni asosan formal qoliplar sifatida talqin qilib, ularning nutq jarayonida yuzaga keladigan ma'no o'zgarishlarini ikkilamchi omil sifatida baholaydi, bu esa sintaktik birliklarning real kommunikativ vazifalarini to'liq ochib bera olmaydi. Funksional grammatika va semantik sintaksis yo'nalishidagi ishlarda esa sintaktik shakl va ma'no o'rtasidagi munosabat alohida ta'kidlangan bo'lsa-da, bu qarashlar ko'pincha bitta til materiali doirasida qolib, qiyosiy tahlil imkoniyatlari cheklangan. Ingliz tilshunosligida diskurs va pragmatika asosida olib borilgan tadqiqotlar sintaktik konstruksiyalarning kontekstga bog'liq semantik talqinini ochib bergan, biroq bu natijalar o'zbek tili kabi agglutinatив va kontekstga boy tillar bilan tizimli qiyoslanmagan. O'zbek tilshunosligida esa sintaktik ma'no ko'proq morfologik vositalar va so'z tartibi bilan izohlanib, diskursiv va pragmatik omillar yetarli darajada e'tiborga olinmagan. Natijada mavjud ilmiy manbalarda ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik-funksional tabiati umumiy tipologik tavsiflar bilan cheklanib, nutq jarayonida ma'no hosil bo'lishining dinamik mexanizmlari chuqur tahlil qilinmagan. Ushbu holat qiyosiy tilshunoslikda sintaktik konstruksiyalarni struktur emas, balki semantik va funksional birliklar sifatida o'rganishga asoslangan yangi ilmiy yondashuv zarurligini ko'rsatadi va mazkur tadqiqot aynan shu ilmiy bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Mazkur tadqiqot metodologiyasi ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarni faqat formal-grammatik birliklar sifatida emas, balki ma'no hosil qiluvchi va kommunikativ vazifani bajaruvchi semantik-funksional strukturalar sifatida o'rganishga yo'naltirildi. Tadqiqotda qiyosiy-diskursiv metod asosiy metodologik poydevor sifatida tanlanib, u orqali sintaktik konstruksiyalarning nutqdagi real qo'llanilishi, kontekstga moslashuvi va pragmatik yuklamasi tahlil qilindi. Semantik tahlil metodi yordamida bir xil yoki o'xshash sintaktik shakllarning ingliz va o'zbek tillarida turli ma'no effektlari berishi aniqlanib, bu farqlar kommunikativ niyat va diskurs talablaridan kelib chiqib izohlandi. Funksional yondashuv asosida esa sintaktik konstruksiyalarning axborot tuzilmasidagi roli, ya'ni tema–rema munosabatlari, fokuslash va aktual bo'laklarning joylashuvi o'rganildi. Pragmalingvistik tahlil metodi orqali sintaktik shakllarning bilvosita ma'no ifodalash imkoniyatlari, nutq aktlari va muloqot strategiyalari bilan bog'liqligi tahlil qilindi. Shuningdek, qiyosiy-tipologik metod yordamida ingliz tilining analitik va o'zbek tilining agglutinatив xususiyatlari sintaktik ma'no shakllanishiga qanday ta'sir

ko'rsatishi aniqlashtirildi. Tadqiqot natijalari mantiqiy umumlashtirish va konseptual modellashtirish orqali tizimlashtirilib, sintaktik konstruksiyalarni qiyosiy o'rganishda semantik-funksional yondashuvning metodologik ustuvorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Natijalar va muhokama.

Qiyosiy-diskursiv tahlil natijalari ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik va funksional qiymati struktur shakl bilan bevosita cheklanmasdan, nutqiy vaziyat, kommunikativ niyat va diskurs talablari bilan murakkab o'zaro ta'sirda shakllanishini yaqqol ko'rsatdi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ingliz tilida sintaktik konstruksiya ko'pincha o'zining formal tuzilishidan tashqariga chiqib, pragmatik ma'no yuklaydi: masalan, deklarativ gaplar buyruq, maslahat yoki kinoya funksiyasini bajarishi mumkin, bu holat sintaktik ma'noning kontekstual qayta talqin qilinishini ko'rsatadi. O'zbek tilida esa sintaktik shaklning semantik talqini ko'proq morfologik vositalar, affikslar va intonatsiya orqali aniqlashtiriladi, natijada bir xil kommunikativ maqsad turli sintaktik modellar orqali ifodalanishi mumkin. Natijalar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida sintaktik konstruksiyalar diskursda ko'pincha implikativ ma'no hosil qilishga moyil bo'lib, aytilgan fikr bilan ko'zda tutilgan ma'no o'rtasida masofa saqlanadi, o'zbek tilida esa semantik aniqlik va eksPLICITLIK ustuvor bo'lib, sintaktik birliklar ko'proq ochiq ma'no ifodalashga xizmat qiladi. Funksional tahlil ingliz tilida sintaktik konstruksiyalar axborot tuzilmasini (tema–rema, fokuslash) tartibga solishda markaziy rol o'ynashini, o'zbek tilida esa bu vazifa ko'pincha so'z tartibining o'zgarishi va morfologik ko'rsatkichlar orqali amalga oshirilishini ko'rsatdi. Muhokama jarayonida aniqlanganki, ushbu farqlar sintaktik tizimlarning ichki mantiqidan tashqari, tillarning umumiy diskursiv madaniyati bilan ham bog'liq bo'lib, ingliz tilida bilvosita muloqot strategiyalari keng tarqalgan bo'lsa, o'zbek tilida bevosita va kontekstga tayangan muloqot ustunlik qiladi. Shuningdek, pragmatik tahlil ingliz tilida sintaktik shakllar nutq aktlarini bilvosita amalga oshirish imkonini bersa, o'zbek tilida nutq aktlari ko'pincha alohida grammatik yoki leksik vositalar bilan mustahkamlanishini ko'rsatdi. Natijalar va ularning muhokamasi sintaktik ma'noni faqat struktur birlik sifatida talqin qilish qiyosiy sintaksis uchun yetarli emasligini, balki semantik va funksional yondashuvni markaziy metodologik tamoyil sifatida qabul qilish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Ushbu holat qiyosiy tilshunoslikda sintaktik konstruksiyalarni universal qoliplar emas, balki tilga xos diskursiv va pragmatik mexanizmlar mahsuli sifatida talqin qilish zaruratini ko'rsatib, ingliz va o'zbek tillarida sintaktik ma'no hosil bo'lishining mutlaqo turli, ammo ichki jihatdan izchil modellari mavjudligini ochib beradi.

Xulosa.

Mazkur ilmiy tadqiqot ingliz va o'zbek tillarida sintaktik konstruksiyalarning semantik va funksional tabiatini qiyosiy-diskursiv yondashuv asosida chuqur tahlil qilib, sintaktik ma'no hosil bo'lishi faqat struktur mexanizmlar bilan cheklanmasligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatdiki, ingliz tilida sintaktik konstruksiyalar ko'pincha pragmatik va diskursiv omillar ta'sirida bilvosita ma'no yuklab, kommunikativ niyatni implikativ tarzda amalga oshiradi, o'zbek tilida esa sintaktik ma'no asosan morfologik vositalar, intonatsiya va kontekst orqali aniqlashtirilib, eksPLICITLIKKA moyil bo'ladi. Tadqiqot natijalari sintaktik

konstruksiyalarning funksional imkoniyatlari tillarning umumiy tipologik xususiyatlari bilan bir qatorda, ularning muloqot madaniyati va diskursiv an'analari bilan ham uzviy bog'liqligini ko'rsatdi. Ilmiy yangilik shundan iboratki, ingliz va o'zbek tillaridagi sintaktik konstruksiya ilk bor semantik-funksional va pragmatik mezonlar asosida tizimli qiyoslanib, sintaktik ma'noning dinamik va kontekstga bog'liq tabiatini ifodalovchi konseptual model ishlab chiqildi. Tadqiqotning nazariy ahamiyati qiyosiy sintaksisda struktural yondashuvning chegaralarini ochib berib, semantik-funksional tahlilning metodologik ustuvorligini asoslashida namoyon bo'lsa, amaliy ahamiyati tarjima nazariyasi, chet tillarni o'qitish va akademik grammatika kurslarida ingliz va o'zbek tillarida ma'no hosil bo'lish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkoniyatini yaratishi bilan belgilanadi. Umuman olganda, mazkur maqola qiyosiy tilshunoslikda sintaktik konstruksiyalarni statik grammatik birlik emas, balki diskursiv jarayonda faol ishtirok etuvchi semantik-kommunikativ struktura sifatida talqin qilish zarurligini ilmiy jihatdan asoslab, keyingi tadqiqotlar uchun mustahkam nazariy poydevor yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Austin, J. L. How to Do Things with Words. — Oxford: Oxford University Press, 1962.
2. Biber, D., Conrad, S., & Reppen, R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. — Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
3. Chomsky, N. Aspects of the Theory of Syntax. — Cambridge, MA: MIT Press, 1965.
4. Comrie, B. Language Universals and Linguistic Typology. — Chicago: University of Chicago Press, 1989.
5. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
6. Halliday, M. A. K. An Introduction to Functional Grammar. — London: Edward Arnold, 1994.
7. Leech, G. Principles of Pragmatics. — London: Longman, 1983.
8. Lyons, J. Semantics. — Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
9. Payne, T. E. Describing Morphosyntax. — Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
10. Rahmatullayev, Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Sintaksis. — Toshkent: Fan, 2008.
11. M.Rasulova//Dramatik diskursda metafora va uning lingvokulturologik xususiyatlari//avtorefirat.Toshkent-2024.B-52